

KONTAKTY ZAGRANICZNE JANA AMOSA KOMENIUSZOWEGO (ZARYS PROBLEMATYKI)

JOHN AMOS COMENIUS' FOREIGN CONTACTS (OUTLINE)

Summary: Text concern of the Comenius relationships with scholars, politicians and clergy of Europe: Bohemia, Silesia, Germany, Prussia, Hungary, Sweden, England, the Dutch Republic and French. Connection involved: theory of education, philosophy, religion and politics and relied on correspondence and private contacts.

Keywords: Comenius, foreign contacts, protestant Europe, 17. century, science

Do połowy XVII wieku podstawowym narzędziem komunikacji pomiędzy uczonymi była prywatna korespondencja. Istotną rolę pełniły – w miarę możliwości – osobiste spotkania. Funkcjonowaniu korespondencyjnej formy komunikowania się i tworzenia nauki służyły zawarte podczas studiów znajomości i przyjaźnie. Grono znajomych poszerzano podczas zwyczajowych *peregrinatio academicorum*, odbywanych po krajach Europy Zachodniej, podczas których odwiedzano nie tylko znane miejsca, ale i wybitne osobistości, w tym uczonych. Pamiątką okresu edukacji i *Grand Tour* były albumy (*album amicorum*), w których gromadzono wpisy zaprzyjaźnionych żaków oraz profesorów. Ich rola, z pozoru tylko memoratywna i sentymentalna, była zdecydowanie ważniejsza: pozwalały owe albumy określić przynależność do określonego środowiska i ułatwiały pielęgnowanie zawartych znajomości.

Ważnym miejscem, w którym dochodziło do wymiany myśli, poglądów i idei, były drukarnie. Bywały one w istocie centrami nauki, a typografowie – zwłaszcza w XVI stuleciu byli ludźmi wykształconymi, współpracującymi ze środowiskami uniwersyteckimi.

W czasach współczesnych Komeńskiemu nastąpił wzrost znaczenia towarzystw naukowych, wzorowanych na Akademii Platona i rozwijających się od XVI stulecia – głównie w Italii – akademii, początkowo o charakterze humanistycznym, jak np. rzymska *Academia dei Lincei* (1603–1630). Były one formą przeciwną do uniwersytetów, co wyrażało się m.in. w przyjmowaniu w poczet członków niektórych towarzystw także laików, np. wykształconych rzemieślników i architektów. Takiemu modelowi uprawiania nauki i dzielenia się nią sprzyjał status języka łacińskiego – języka ludzi nauki. Fakt, że uczeni od

Lizbony po krańce wschodnie Rzeczypospolitej porozumiewali się łaciną stwarzając poczucie przynależności do wspólnoty (*lingua eruditorum vernacula*) i powołało, że dorobek naukowy dostępny był dla wszystkich znających język łaciński (Burke 2009: 83–85).

Wkrótce wzrosło znaczenie czasopism, które od połowy XVII wieku wykształciły się z anonsów, doniesień i relacji drukowanych dotąd doraźnie oraz korespondencji pomiędzy uczonymi, która niejednokrotnie zawierała treści informujące o tym, czym zajmują się inni uczeni oraz o nowościach na rynku wydawniczym. Z czasem powstały periodyki o charakterze przeglądowym, dostarczające wiadomości o ukazujących się nowościach książkowych.

Komeński żył w okresie, gdy forma korespondencyjnej wymiany myśli naukowej pozostawała niezastąpiona. Na przykładzie zachowanej korespondencji słanej przez Comeniusa i adresowanej do niego możemy prześledzić zarówno tematykę poruszanych w listach zagadnień, jak i zasięg terytorialny owych znajomości. O rozpiętości tych kontaktów, spośród których część miała też charakter osobisty, nie tylko listowny, świadczy liczba respondentów. Znamy 566 listów (emlo.bodleyan.ox.ac.uk/blog/?catalogue=Jan-amos-comenius) pisanych przez Komeńskiego, do niego adresowanych i go dotyczących z lat 1622–1670. Korespondencja ta prowadzona była przez całe życie Comeniusa: najstarszy list adresowany do żony Magdaleny datowany jest 18 lutego 1622 roku, ostatni krótko przed swą śmiercią Comenius napisał do Johan Dury'ego. Do głównych interlokutorów zagranicznych należeli: Samuel Hartlib (1600–1662), Cyprian Kinner (zm. 1649), Joachim Hübner (1611–1666), Johann Mariaen (1591–1668), Louis de Geer (1587–1652), Johann von Wolzogen (1599–1661).

Prowadził też Komeński korespondencję z różnymi osobistościami w kraju. Szczególna aktywność dotyczyła środowisk naukowych i wyznaniowych głównych miast Prus Królewskich. Zwłaszcza w Gdańsku znalazł Komeński współpracowników w dziele opracowania i edycji jego dzieł pedagogicznych. Do grona tego należeli m.in.: profesorowie gdańskiego gimnazjum akademickiego Johann Mochinger (1603–1652) i Johann Raue (1610–1679), pedagog Bartłomiej Nigrinus (1595–1646), Johann Peter Titius (1619–1689), astronom Jan Heweliusz (1611–1687), poeta Martin Opitz (1597–1639) i drukarze gdańscy Andreas Hünefeld (1581–1666) i Georg Rhete (1600–1647), spod pras których wychodziły dzieła Comeniusa. Wśród tych postaci byli też przebywający w Gdańsku Ślązacy (Opitz, Nigrinus, Titius). Drugim miastem Prus, w którym Komeński przebywał w latach 1642–1648, był Elbląg. Tam przez pewien czas pedagog był zatrudniony w miejscowym gimnazjum (Nowak 1975: 51–56).

Licznych partnerów listowej wymiany znał Komeński osobiście; jednych miał okazję spotkać podczas studiów w Herbornie i Heidelbergu, innych w czasie zagranicznych podróży: od jesieni 1641 do czerwca 1642 przebywał w Londynie, w 1642 w Szwecji, w latach 1650–1654 w Siedmiogrodzie. Inne znajomości miały charakter wyłącznie korespondencyjny.

Zasadniczo całą korespondencję Komeńskiego można podzielić na trzy kategorie. Najliczniejsza związana jest z pedagogicznymi projektami Comeniusa.

Znaczny udział ma wymiana dotycząca spraw Kościoła, tocząca się pomiędzy funkcyjnymi osobistościami w kraju oraz z teologami i duchownymi parafii ewangelickich, zwłaszcza w Anglii i Holandii. Pozostała grupa obejmuje korespondencję prowadzoną w sprawach politycznych; jej wymiana przebiegała między decydentami szwedzkimi i Rakoczymi na Węgrzech. Nierzadko wątki poruszane w listach się wzajemnie zazębiały, niemniej jednak główne sprawy poruszane w korespondencji dotyczyły wymienionych zagadnień.

Szczególnie korzystny dla wyrobienia wielu znajomości, później kontynuowanych drogą listowną, był pobyt w Londynie, do którego doszło na zaproszenie Samuela Hartliba. Hartlib pochodził z Elbląga, od 1628 roku na stałe mieszkał w Anglii. Pracował dla parlamentu, interesował się reformą edukacji, naukami przyrodniczymi, medycyną, chemią, rolnictwem, także polityką. Komeński znalazł się w orbicie zainteresowania Hartliba około roku 1633. Na ten rok datuje się początek znajomości, której podłożem były wspólne dążenia do reformowania szkolnictwa, a zwłaszcza projekty pansofii Komeńskiego, które Hartlib wydał w Anglii (bez wiedzy autora: *Conatuum Comenianorum prelude* w 1637 i po autoryzacji *Pansophiae prodromus* w 1639 roku) (Čapková 1991: 9; Kumpera 1996: 26–28). Do grona najbliższych współpracowników elblązanina należeli John Dury (1596–1680) i Comenius. Krąg korespondentów i kooperantów był szeroki, znajdowali się w nim uczeni, pedagodzy, teologowie i politycy: m.in., Cyprian Kinner (zm. 1647) – kolega szkolny Hartliba, Sigismund Evenius (1587–1639), Joachim Hübner (1611–1666), John Beale (1608–1683), Jean Dujat (1606–1688), Martin Moser (zm. 1636), Peter Colbovius, Abraham Mentzel (zm. 1637), John Suatosius (1639–1660), Georg Ritschel (1616–1683) – z nimi w łączności korespondencyjnej pozostawał także Comenius. W Londynie – za pośrednictwem Hartliba – poznał Komeński również przedstawicieli Długiego Parlamentu, reprezentantów części kleru, zainteresowanych modernizacją edukacji (Kurdybacha 1957: 96–99).

Znaczna większość prowadzonej korespondencji dotyczyła spraw naukowych, zwłaszcza pisanych przez Komeńskiego nowoczesnych podręczników, które miały zrewolucjonizować skostniały system edukacji, nieprzystający do wymagań współczesnego świata. Ważne miejsce zajmowała kwestia pansofii, która spotkała się z mieszanymi odczuciami: od aprobaty i zachęty do dalszej pracy po zdecydowaną krytykę. Comenius traktował nauczanie w kategoriach religijnych, widząc w nim najlepszy środek doskonalenia ludzkości, a w konsekwencji ukształtowania „nowego” człowieka. Nad zagadnieniem tym pracował przez całe swe życie, a opisał je w dziele *De rerum humanarum emendatione consultatio catholica* (Amsterdam 1662), którego pełna edycja ukazała się drukiem dopiero

w 1966 roku w Pradze. Koncepcja pansofii – systemu wszechwiedzy kształtowała się wraz z przekonaniem chiliastycznymi Komeńskiego, które ugruntowały się podczas pobytu w Anglii, a ich owocem była wydana *Via lucis*. Według niego do rozpoczęcia tego procesu nadawała się doskonale Anglia, gdzie wówczas dokonywała się rewolucja przemysłowa i naukowa, przechodzenie ze stosun-

ków feudalnych do kapitalistycznych oraz rozwój nauk przyrodniczych, uprawianych dynamicznie – zwłaszcza Anglii i Holandii – tak zaniechanych w dotychczasowym systemie edukacji humanistycznej. Na koncepcję pansofii i pisarstwo pedagogiczne Komeńskiego, ale i ówczesne prądy naukowe, wielki wpływ wywarli współcześni mu myśliciele i filozofowie: Francis Bacon (1561–1626), Tommaso Campanella (1568–1639), Kartezjusz (1596–1650), a zwłaszcza Johann Valentin Andreae (1586–1654) – ulubiony pisarz Comeniusa, domniemany autor manifestu różokrzyżowców. Z Andreae'm Komeński prowadził korespondencję i miał być przezeń zachęcany do opracowania *Wielkiej dydaktyki*; sam zaczerpnął z jego pism niektóre poglądy pansoficzne i teologiczne. Niemal wszyscy z wymienionych powyżej w swym dorobku piśmienniczym mają dzieła kreujące utopijne społeczeństwa doskonale zorganizowane, rządzone przez światłych i odpowiedzialnych ludzi. W pewnym stopniu koncepcja urzędzenia świata według zasad pansofii nawiązywała do dzieł utopistów. Komeński łączył cele pedagogiczne z religijnymi i politycznymi. Dążył do obalenia dotychczasowych stosunków, a zwłaszcza władzy Habsburgów i papieżstwa, stworzenia koalicji państw protestanckich i wychowania pokolenia ludzi, które zaprowadziłoby nowy porządek na świecie. Komeński wierzył, że żyje w przełomowych czasach, które zwiastują nadchodzące 1000-letnie panowanie Chrystusa (Schmidt-Biggemann 2002: 54–56, 61 passim). Głoszone przez Komeńskiego prorocтва i wiara w nadejście królestwa Chrystusa spotykały się nie tylko z zainteresowaniem, ale również z krytyką ze strony władz Jednoty; polemizowali z nimi także teologowie, np. Samuel Maresius (1599–1673) – profesor z Groningen i Mikołaj Arnold (1618–1680), niedawny uczeń Comeniusa, później profesor uniwersytetu we Franeker.

Drugą istotną cechą ówczesnego życia naukowego były podejmowane próby stworzenia dzieł obejmujących całość ludzkiej wiedzy. Wśród encyklopedystów tamtej doby znajdziemy m.in. wymienionych Bacona i Campanellę. Pierwszą powszechną encyklopedię napisał nauczyciel Comeniusa i Hartliba z Heidelbergu, Johann Heinrich Alsted (1588–1638). Miała ona jednak zasadniczy mankament: uporządkowywała wiedzę scholastyczną, wzorowaną na dziełach Arystotelesa. Próby zdecydowanie bardziej udane, bo ujmujące świat realny, podejmował np. leszczyński współpracownik Komeńskiego, Jan Jonston (1603–1675) – polihistor, lekarz, filozof i przyrodznawca, autor encyklopedii przyrodniczych, również korespondujący z Hartlibem. W ten nurt wpisuje się też piśmiennictwo Komeńskiego: formę łączącą encyklopedię z podręcznikiem do nauki języków miała wydana już w 1631 roku *Janua linguarum reserata* (Matuszewski, Republica: 1–2).

Kluczową postacią łączącą te wszystkie idee był wspomniany już Samuel Hartlib, który organizował sieć powiązań ludzi nauki. Inspiracją do tego rodzaju działań były dlań przede wszystkim poglądy Bacona na temat międzynarodowej współpracy uczonych dla dobra powszechnego, a wzorem instytucji ją realizującej miał być Dom Salomona z kart *Nowej Atlantydy*. Hartlib tworzył system korespondencyjnych i osobistych związków pomiędzy uczonymi całego świata i pełnił rolę pośrednika w przekazywaniu informacji pomiędzy nimi.

Zapoczątkowany przez niego krąg korespondentów doprowadził w konsekwencji do powstania w Londynie w 1660 roku Royal Society, którego Hartlib był współzałożycielem. Komeński należąc do ścisłych współpracowników Hartliba, uczestniczył w pracach nad powołaniem organizacji skupiającej uczonych. Postulował także utworzenie jednego uniwersalnego języka, który ułatwiłby porozumienie pomiędzy ludźmi. Problem ten poruszali też inni uczeni epoki (Matuszewski, Republica: 3-5; Fijałkowski 2012: 211-212).

Zagadnień pedagogicznych dotyczyła również korespondencja z reprezentantami środowisk szkolnych Siedmiogrodu, czego efektem był pobyt Komeńskiego w Sárospatak. Do tego grona korespondentów należeli m.in. Johann Heinrich Bisterfeld (1605-1655) i Janós Tolnai (1606-1660). Spraw szkolnych dotyczyła także wymiana listów z śląskimi pedagogami, np. Georgiem Wincklerem, rektorem gimnazjum w Złotorzy i najobfitsza i wieloletnia z Cyprianem Kinnerem.

Wśród interlokutorów parających się nauką znajdziemy m.in. takie postacie, jak: Daniel Stolz von Stolzenberg (1600-1660) – alchemik i fizyk, Johannes Jacob Heinlin (1588-1660) – holenderski anatom, Joachim Jung (1587-1657) – matematyk i fizyk z Hamburga, Johannes J. Redinger (1618-1688) – pedagog szwajcarski, Johann Loccenius (1598-1677) oraz Marin Mersene (1588-1648) – francuska teolożka, filozofka i matematyczka. Uczeni informowali się o nowościach wydawniczych, wyrażali opinie na temat przeczytanych dzieł, dzielili spostrzeżeniami z lektury przesyłanych wzajemnie rękopisów swych prac; tematyka ta stanowiła znaczący udział w spuściźnie epistolarnej. Korespondentami Komeńskiego byli także wybitni i znani ówczesznie poeci i pisarze, np. autor poczytnych powieści, związany z „Pegnesischer Blumenorden” Georg Härsdorfer (1607-1658), czy wspomniany już Martin Opitz. W 1642 roku poznał osobiście Komeński Kartezjusza; niestety z powodu różnicy poglądów nie doszło między uczonymi do trwalszej znajomości i współpracy.

Był Komeński teologiem i duchownym, i ten aspekt jego życia i działalności ma swe odzwierciedlenie w zachowanej korespondencji. Pomijając kontakty z leszczyńskimi władzami Jednoty i tamtejszymi duchownymi, korespondował Komeński z teologami angielskimi, holenderskimi i węgierskimi. Spraw *stricte* kościelnych dotyczyła w zasadzie wymiana z adresatami zbiorowymi: władzami konkretnych wspólnot w wymienionych krajach. W gronie korespondentów wymienić można np. teologów i duchownych holenderskich: Andreasa Colviusa (1594-1671), Johanna van Almeloven (1616-1678), Goddofreda Hottona (1596-1655), Johannessa van den Kerckhoven (1568-1646), Friedricha Brecklinga (1629-1711) – teologa i pietystę z Amsterdamu, Johanna Jacoba Breitingera (1575-1646) – polityka i teologa z Zurychu, profesora teologii Theodora Zwingera młodszego (1597-1654), Andre Riveta (1572-1651) – teologa hugenockiego, Henry’ego Odenburga (1619-1677) i wielu innych. Charakter religijny miała korespondencja z Antoinette Bourignon (1616-1680) – francuską mistyczką, która dzieliła się z Komeńskim swymi przemyśleniami na temat przeczytanych dzieł Comeniusa.

Komeński był zwolennikiem irenizmu wewnątrzprotestanckiego. Zetknął się z nim podczas studiów w Heidelbergu, gdzie poznał osobiście Davida Pareusa (1548–1622) – czołowego niemieckiego irenistę. Konsekwencją tej postawy, postulującej zgodne współzycie przedstawicieli różnych wyznań chrześcijańskich, wywodzącej się od Erazma z Rotterdamu, było zaangażowanie Komeńskiego w przygotowanie obrad *Colloquium charitativum*, które odbyło się w 1645 roku w Toruniu z inicjatywy króla Władysława IV. Wysiłki przedstawicieli Jednoty oraz ewangelików reformowanych, by wystąpić wspólnie z luteranami, nie powiodły się z powodu ortodoksyjnego nastawienia luteranów i ich niechęci do wchodzenia w sojusze. *Colloquium* zakończyło się fiaskiem i było ostatnią inicjatywą ireniczną, w której brali udział polscy protestanci. Do grona irenistów, z którymi w kontakcie był Komeński, zaliczał się również John Dury (Pawelec 2009: 65–66).

W kontekście teologicznej aktywności Comeniusa nadmienić warto o jego kontaktach z braćmi polskimi, którzy już od 1628 roku intensywnie zabiegali o pozyskanie go dla swej sprawy. Komeński znany był z negatywnego stosunku do arian, a zwłaszcza ich doktryny – różniła ich nie tylko podstawa dogmatyczna, ale zwłaszcza zasada interpretacji Biblii. Niechęć Komeńskiego osiągnęła skrajną postać po wygnaniu arian z Polski, kiedy zabiegał o nieprzyjmowanie uchodźców w Siedmiogrodzie oraz po 1656 roku, gdy ostrzegał władze Kościołów w Niderlandach przez braćmi polskimi. Do grona niezrażonych jego wrogą postawą interlokutorów i odwiedzających go w Lesznie należeli zwłaszcza: Joachim Stegmann starszy (1595–1633), Jonasz Schlichting (1592–1661), Marin Ruar (1589–1657) i Johann Ludwig von Wolzogen (1599–1661). Do spotkań dochodziło także podczas zagranicznych wyjazdów Komeńskiego, np. w Lejdzie w 1642 roku, gdzie spotkał m.in. Andrzeja Wiszowatego i Stanisława Lubienieckiego. Pod koniec życia w Amsterdamie wszedł w bliższe stosunki z Danielem Zwickerem, który odszedł od arianizmu oraz korespondował z Wolzogenem, nie zmieniając swych poglądów.

Równoległe z pracą pedagogiczną i religijną wykazywał Komeński wielką aktywność polityczną. Wynikała ona z pragnienia powrotu do ojczyzny, która – według Komeńskiego – mogła odzyskać niezależność w wyniku zawiązania koalicji antyhabsburskiej i antykatolickiej. Rolę sprawczą widział we władcy Szwecji i sile militarnej, jaką reprezentował „Lew Północy”. Wykorzystał do działań na rzecz tworzenia tej koalicji, którą miały tworzyć: Szwecja, Anglia i Siedmiogród, zarówno swe rozliczne znajomości, jak i propagowane przezeń prorocтва Krystyny Poniatowskiej, Mikulaša Drabika i Christiana Kottera oraz wyznawane i głoszone poglądy chiliastyczne (Dworzaczkowa 1995: 333–224). Wśród korespondentów Komeńskiego znajdowali się zwłaszcza zamożny szwedzki przedsiębiorca pochodzenia holenderskiego Louis de Geer (1587–1652), szwedzki polityk, najbliższy współpracownik Gustawa II Adolfa Axel Oxenstierna (1583–1654), Johann Nicodemi Lilienström (1597–1657) – dyplomata, teolog holenderski Gottfried Hotton oraz Johann von Wolzogen, sekretarz de

Geera. Krąg szwedzkich korespondentów poszerzali politycy, uczeni i duchowni Johann Skytte (1577–1645) z Uppsali i Johannes Matthiae (1592–1670).

Oficjalnym powodem nawiązanej współpracy z władzami Szwecji była reforma tamtejszego szkolnictwa. Od Komeńskiego oczekiwano jednak informowania o wewnętrznej sytuacji politycznej i wyznaniowej w Polsce; takie raporty Comenius też wysyłał, widząc w związkach ze Szwecją szansę na zawiązanie stronnictwa protestanckiego, które doprowadziłoby do wojny, która – jak mniemał zwycięska – ustali nowy porządek w Europie, w której będzie miejsce dla niepodległego państwa czeskiego. Współpraca ze Szwedami układała się jednak źle. Komeński nie do końca wywiązał się z podjętej reformy tamtejszego systemu edukacji, choć jej efektem był podręcznik *Linguarum methodus novissima* (Leszno 1649). Większą wagę przykładał do prac teoretycznych, nie tego zaś oczekiwał de Geer i dwór w Sztokholmie. Raporty o sytuacji w Polsce nie przedstawiały większej wartości dla szwedzkich polityków. Z wyraźną niechęcią spotkało się zaangażowanie się Comeniusa w przygotowania do *colloquium charitativum*. Wiadomo też, że strona szwedzka nie ceniła wysoko współpracy Komeńskiego, co wyrażało się m.in. w nieregularnie wypłacanym i niskim wynagrodzeniu (Dworzaczkowa 1995: 335).

W latach 1650–1654 przebywał Komeński na zaproszenie księcia Jerzego Rakoczego II (1629–1660) w Siedmiogrodzie. Celem tej wizyty, podczas której powstało dzieło, które przyniosło Komeńskiemu największą sławę – *Orbis sensualium pictus*, było zreformowanie szkoły w Sárospataku i opracowanie podręczników do użytku jej uczniów. Jednocześnie Komeński kontynuował starania nad utworzeniem koalicji szwedzko-węgierskiej i pełnił rolę pośrednika pomiędzy Rakoczym i dworem w Sztokholmie. W protestanckim Siedmiogrodzie żywe były nastroje antyhabsburskie, a książęta Zygmunt (zm. 1652) i Jerzy Rakoczy mieli w swych planach polską koronę. W sytuacji, gdy międzynarodowa sytuacja polityczna stawała się napięta i nieuchronnie prowadziła do wojny, Komeński zrezygnował ze stanowiska rektora w Sárospataku i wrócił do Leszna licząc, że Anglia przyłączy się do koalicji protestanckiej. Ku jego rozczarowaniu tak się nie stało. Nadal jednak korespondował z węgierskimi politykami, m.in. z Constantinem Schaummem (zm. 1662), posłem księcia Jerzego II, Jánosem Medniansky'm, Andreasem Klobusiczky'm (zm. 1655) (Dworzaczkowa 1995: 335–337).

Po 1656 roku, gdy osiadł na stałe w Amsterdamie, korzystając z gościny rodziny de Geerów oraz wsparcia wielu osób, które jak np. Matthias Pasor (1599–1658) i Magnus Hasenthaler (1621–1681) pomagały mu odbudować przepadły w pożarze Leszna księgozbiór, czy jak urzędnicy miejscy wspierali finansowo druk dzieł. Utrzymywał Komeński związki z leszczyńską wspólnotą braci czeskich (Bečková 1983: 63–69). O zainteresowaniu losami ewangelików w Polsce i Lesznie, zaangażowaniu w gromadzenie środków na odbudowę kościoła, wsparcie dla leszczyńskich studentów i współbraci świadczą zachowane listy. Z Janem Bythnerem (1602–1675) korespondował w bieżących sprawach parafii i Kościoła; w innych listach informował o pomocy dla studentów w Polsce, o zebranych ofiarach. Informacje takie przekazują listy m.in. do Charlesa Drelin-

courta (1595–1669), w którym dziękuje za pomoc w zorganizowaniu kolekty w Paryżu, w liście z 1661 roku do króla Anglii Karola II pyta o możliwość przyjęcia w Londynie uchodźców religijnych z Polski, Czech, Moraw i Węgier; w innych rekomenduje osoby, które mają przybyć np. do Anglii w charakterze duchownych.

Zasygnalizowane główne wątki korespondencyjnych związków Komeńskiego z wieloma osobistościami aktywnymi w dokonujących się przemianach XVII-wiecznej rzeczywistości europejskiej wskazują na rozległy obszar wymagający badań dotyczących kierunków działalności Comeniusa, ale również kreślą obraz obiegu naukowego w XVII stuleciu.

Bibliografia

1. Amos Komeński Jan, *Droga światłości*, [w:] *Pisma wybrane*, przełożyła Krystyna Remerowa, wybrał, wstępem i komentarzem opatrzył Bogdan Suchodolski, Wrocław 1964, s. 553–604.
2. Bečková Marta, *Jan Amos Komenský a Polsko*, Praha 1983.
3. Bieńkowski Tadeusz, *Komeński w nauce i tradycji*, Wrocław 1980.
4. Burke Peter, *Języki, społeczności w Europie nowożytnej*, Kraków 2009.
5. Čapková Dagmar, *Od czasów Komeńskiego do początku czeskiego narodowego odrodzenia*, [w:] *Znajomość dzieł Jana Amosa Komeńskiego na ziemiach czeskich, słowackich i polskich od połowy XVII wieku do czasów obecnych*, Warszawa 1991, s. 7–21.
6. Chmaj Ludwik, *Komeński a Bracia Polscy*, *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* 3, 1958, s. 133–156.
7. Dworzaczkowa Jolanta, „Czarna legenda” Komeńskiego a rzeczywistość historyczna, [w:] *Reformacja i kontrreformacja w Wielkopolsce*, Poznań 1995, s. 329–342.
8. Fijałkowski Adam, *Tradycja i nowatorstwo w »Orbis sensualium« pictus Jana Amosa Komeńskiego*, Warszawa 2012.
9. Greengrass Mark, *An' Intelligencer' Workshop': Samuel Hartlib's Ephemerides*, „*Studia Comeniana et Historica*” 26, 1996, č. 55–56, s. 48–62.
10. <http://www.emlo.bodleian.ox.ac.uk/blog/?catalogue=jan-amos-comenius> – tu literatura przedmiotu i wykaz źródeł
11. Klosová Marta, *Dva modely doskonale společnosti: Andreae a Komenský*, *Studia Comeniana et Historica*” 38, 2008 č. 80, s. 63–73.
12. *Korrespondence Jana Amose Komenského*, ed. Kvačala, t. 1–2, Praha 1898–1902.
13. Kumpere Jan, *Comenius and England*, „*Studia Comeniana et Historica*” 26, 1996 č. 55–56, s. 25–36.
14. Kurdybacha Łukasz, *Działalność Jana Amosa Komeńskiego w Polsce*, Warszawa 1957.
15. Matuszewski Adam, *Mało znana korespondencja Cypriana Kinnera z Janem Amosem Komeńskim*; publikacja internetowa: <http://www.researchgate.net> (dostęp: 29.03.2015).

16. Matuszewski Adam, *Republica litteraria – siedemnastowieczna idea i próby jej realizacji*; publikacja internetowa: <http://www.researchgate.net> (dostęp: 29.03.2015).
17. Pawelec Mariusz, *Jan Amos Komeński wobec inicjatyw irenicznych polskich protestantów*, [w:] *Jan Amos Komeński i bracia czescy w 380. rocznicę przybycia do Leszna (1628–2008)*, red. Alojzy Konior, Leszno 2009, s. 53–66.
18. *Proceedings of the 21th Comenius Colloquium Uhersky Brod, September 25–27 1996: J.A. Comenius and René Descartes Alternatives of Czech and Europe Thinking*, „*Studia Coemaniana et Historica*” 26, 1996, č. 55–56, s. 197–434
19. Rozbicki Michał, *Samuel Hartlib. Z dziejów polsko-angielskich związków kulturalnych w XVII wieku*, Wrocław 1980.
20. Schmidt-Biggermann Wilhelm, *Comenius' politische Apokaliptk. Die Prophetiensammlung „Lux In tenebris” Und die Habsburger*, „*Studia Comeniana et Historica*” 32, 2002, č. 52–69.
21. Shapin Steven, *Rewolucja naukowa*, Warszawa 2000.
22. *The letters of Jan Jonston to Samuel Hartlib. Listy Jana Jonstona do Samuela Hartliba*, transkrypcja oraz tłumaczenie angielskie i polskie ze wstępem, przypisami i bibliografią W.J. Hitchens, Adam Matuszewski, Johan Young, Warszawa 2000.